

Megjegyzések az álom pszichoanalitikus metapszichológiájához

Bókay Antal

Freud alapműve, az *Álomfejtés* (1900) nemcsak a pszichoanalízis, a pszichoanalitikus terápia meghatározó munkája, hanem egy karakteres metapszichológiai elképzelés vázlatán keresztül hozzájárul a mai humán tudományok szubjektum-elméletéhez is. Vonzereje egy radikális, önismereten keresztül benség-rekonstrukció lehetőségének megmutatásában rejlik. Az álom témája, pszichoanalitikus elmélete e benség-rekonstrukció episztemológiája, vagyis nem elsősorban a benség természetét, mint inkább elérési, megismerési és működési módjait mutatja meg. Ebben az értelemben egyáltalán nem túlzás egy olyan pszichoanalitikus ismeretletről beszélni, amely jelentősen eltér a modern tudományok szemléletét meghatározó karteziánus nyelvfelfogástól. Ez az episztemológia Freud metapszichológiai írásaiban komplex, alapos, de sokszor igen talányos kidolgozást nyert. A sort az *Álomfejtés* (1900) VII. fejezete kezdi, amit számos rövid, de igen jelentős tanulmány – például *Az álomtan metapszichológiai kiegészítése* (1917) vagy *A tagadás* (1925) című írás – követ, egészen a kései *Újabb előadások a lélekelemzésről* (1933) című kötet álom-fejezetei-ig. A Freud utáni pszichoanalitikus gondolkodás folytatja a metapszichológiai gondolatmenetet, részben Freud álompéldáinak elemzésével, részben pedig az elvontabb filozófiai-metapszichológiai vonatkozások tárgyalásával. Az álomelmélet teoretikus átgondolásában és humántudományi alkalmazásában részt vettek az elmúlt évtizedek igen jelentős filozófusai is: Jacques Derrida, Jean-Francois Lyotard, Julia Kristeva. Írásomban ennek a metapszichológiai építménynek, posztmodern szubjektum-elméletnek néhány, Freud írásaira építő összefüggését szeretném kibontani.

Freud már az *Álomfejtés* (1900) első, látszólag igencsak bevezető paragrafusában meglehetősen szabatossággal körvonalazza pozícióját. Három dolgot említ: egyrészt azt, hogy bizonyítani akarja, hogy létezik „olyan pszichológiai eljárás amellyel az álmok megfejthetők”; másodsor hogy ennek alkalmazása során kimutatja, hogy „minden álom értelmes lelki képződmény”, mely „meghatározható helyen beilleszthető az ébrenlét lelki működésébe”; és harmadszor, hogy ezekkel „világosságot derít” azokra (a feltételezhetően sötét) „folyamatokra, amelyekből az álom idegenszerűsége és felismerhetetlensége ered”, és egyben „visszakövetkeztet” „azoknak a lelki erőknak a természetére, amelyek [...] hatásaiból támad az álom” (15.). Az álom tehát egyrészt *értelem*, jelentése van, másrészt *folyamat*, harmadrészt pedig *rendszer*.

A paragrafusból mindezen keresztül összefoglalóan kiolvasható egy új ismeret-fogalom, egy szubjektív szemantika vázlata, az, hogy milyen elvek mentén épül fel a személyességet alkotó, működtető belső, szubjektív jelentés. Az álom természetéről mindebből Freud három előzetes feltételezést tesz:

- 1) Az álom megfejtésének, megfejthetőségének lét-elsődlegességét, azt, hogy minden álom radikálisan az értelmezésben létezik, nincs meg azon kívül.
- 2) Az értelmezés nyomán az álom integrálható a racionális személyességbe, a gondolkodó ember világába, a cogitóba.
- 3) Vagy talán mégsem: az álom nyomán mindig marad valami idegenszerűség, heterogenitás, egy (talán radikális, állandóan változó) különbség, és ez arra utal, hogy a psziché is egy megszüntethetetlen másság mentén, ilyen másságba olvadva működik.

Az álom így egyszerre lesz annak bizonyítéka, hogy a másság megszüntethető, az álom értelme elérhető, és hogy nyomában mégis tagadhatatlanná válhat e másság állítása, létezése. Az első törekvés a természettudós, a racionális, filológiai hagyományt követő Freud törekvése, a második ennek tükre, ellenpárja, az önismeret mentén egy új belső birodalmat felfedező utazó története. A szerző, Freud folyamatosan hezitál; célja, ideálja a kartezianus „clarté”, a világos átlátás, a cogito, a racionális folyamatként felfogott megismerhetőség, miközben folyamatosan bevallja, végzi ennek visszavonását. Freud nagy felfedezése pontosan ennek a hezitálásnak a terében történik.

Az álomnak és az álomfejtésnek ugyanis talán legfontosabb meghatározó sajátossága *határhelyzeti természete*, leglényegesebb karaktere a *heterogenitás állandó kidolgozása, a heterogenitás mint elrejtettség állandó figyelembe vétele*. Az álomfolyamat közvetítő természetű, létezése, működése és tárgyiulási példái ugyanis mindig természetükben eltérő rezsimek, elkülönbözött lét-formák között történnek. Ezt azért fontos hangsúlyozni, mert kutatói szemléletünk szokásosan homogenitás-, egyértelműség-érdekű, a kartezianus hagyomány egységes, egyetlen formájú realitást feltételez.

Az álom fenomenológiai hátterei: alvás és ébrenlét

Első, mondhatnánk a „dolog” megjelenésének szintjén az álom az *ébrenlét és alvás* közötti határhelyzetben, még pontosabban határ-átlépésben jelentkezik, hiszen az álom az alvásban, vagy valamilyen alváshoz hasonló állapotban történik, de mindig az ébrenlétbe torkollik, „az álom valahonnan jön és a felébredésbe vagy a fikcionalitás megszakadásába történő átváltással ér véget, s úgy hat, mintha élet lenne, álomélet egy álomvilágban” (Jádi, 2008, 111.).

Az alvás (melynek jellemzőit – mondja Freud – az álomból tudjuk rekonstruálni) egy alapvetően nárcisztikus állapot, benne a megszállások az én-re vonódnak vissza, és ezt a befelé fordulást elvileg semminek sem kellene megzavarnia. Egy ilyen

állapotban, egyfajta „tökéletes alvás”-ban (Freud 1917-es metapszichológiai tanulmánya szerint) az alvó „közel jut ahhoz az állapothoz, amelyben az élet kezdetén volt. Az alvás szomatikus oldalról nézve tulajdonképpen az anyaméhben való tartózkodás állapotának visszaállítására” (Freud, 1917, 117.). Az alvás azonban sohasem tud abszolút lenni, mert a megszállások nem vonhatók teljesen vissza, sem a külvilág, sem a belső világ nincs totálisan az alvás hatalmában. Az alvót zavarhatják külső hatások, zajok, és zavarhatják belső facilitációk. A tudattalan energiáinak, indulatainak egy része az elalvás ellenére, sőt kifejezetten ebben az állapotban, a kontroll gyengülése miatt, aktív marad, „az álom azt jelzi számunkra, hogy valami történt, ami meg akarta zavarni az alvást, és egyben megláthatjuk benne a zavaró tényező elhárításának módját is” (Uo., 118.). A zavarok elérhetnek egy olyan szintet, hogy már lehetetlenné teszik az alvást: az alvó felébred. Az álom – ebből a szempontból – egy olyan köztes, belső aktivitás, amely jele és kezelése is e zavarnak, e kétféle idegen hatást, a külvilágét és a „belső külvilágét” beépíti önmagába, és így (legalábbis egy bizonyos szintig) elkerülhetővé teszi a felébredést.

E felfogás kapcsán elkerülhetetlen idézni egy nagy „reneszánsz pszichoanalitikust”, Hamletet, illetve Shakespeare-t, aki a nagymonológban (mely az önismereti alapú személyesség első, hihetetlen mélységű karakteres megfogalmazása) pontosan erről ír. Shakespeare radikalizálja az alvás fogalmát, metaforikusan átviszi a halál témájára,¹ mely a monológ eleje szerint a totális alvás lehetőségét jelenti:

„A halál: alvás,
nem több; s ha ezzel megszüntethető
a szívfájdalom, a millió ütődés,
amit átél a húsunk – ezt a véget
csak kívánni lehet. A halál: alvás,
az alvás: talán álom – itt a baj:
hogyan milyen álmok jönnek a halálban.”²

Egykor Hamlet is valahol itt az alvás és álom különbségében próbálta önmagát megérteni, amikor „önmagaságát” mint az alvás és álom között megképződő fikcionális narratívát vázolta. Első gondolatként úgy véli, hogy az alvás képes a külvilág kizárására, vagyis egy nárcisztikus ősaláppothoz, nyugalomhoz vezet. Ezt a

¹ Jelentős téma lehet az alvás és a halál kapcsolata, amit az álom és halálöszton kapcsán Lacan is felvet, ez azonban túlfut jelen témánkon.

² Shakespeare, William: Hamlet dán herceg tragédiája. Nádasdy Ádám fordítása. Hamletnek van egy korábbi (II. felvonás 2. szín) álomelméleti megjegyzése is: „Istenem, engem bezárhatnának egy dióhéjba, ott is úgy érezném, hogy a végtelenség királya vagyok – ha nem volnának rossz álmaim.” Ebben a szövegben is jól érzékelhető a primér nárcisztikus teljesség élménye és annak „megrontása” az álom által.

feltételezést írja felül egy következő gondolat, hogy vajon kizárható-e az alvásban (a halálban) a belső zavar jelentkezése. Hamlet így „lemond az alvásról [itt az öngyilkosságról], mert fél a saját álmaitól” (Freud, 1917, 120.).³

Az álom és ébrenlét egy másik kategória-párt is felvet, a belső és külső kettősét, hiszen az álom „egy projekció is, egy belső folyamat külsővé tétele” (Freud, 1900, 118.), egyfajta sajátos reprezentáció, rögzítés, és mint ilyen, voltaképpen megismerő, ugyanakkor elfojtó, cenzúrázó szerepű. Az álom kijelöl (betölt, megteremt) és bejár (megismer, elismer) magának egy bizonyos lelki, belső teret, és ezzel megteremt, működtet egy narratívát, az álmodás történetét. A határátlépések mozdulatai megmutatják ezeket a hipotetikus tereket, modalitásokat. Kétségtelen, hogy az álom bejárja (teremti?) a lélek meghatározó tereit, a tudattalant, a tudatelőttest, illetve a tudatot, ezek valamilyen alapvető értelemben kötődnek az alvás és ébrenlét ellentmondásosan is összetartozó, egymás nélkül nem létező eseményeihez. Az „álomképek textuálisukkal egy másik lényként, a másik nyelven szólítanak meg minket, és képzelődésre, latolgatásra és még azon túlra is, a fikcionalitás mezejére kényszerítenek minket” (Jádi, 2008, 111.).

Az ébrenlét világában az álom felidézett, elmondott és értelmezett lehet, azaz diszkurzív formát kap. Jádi Ferenc előbb idézett tanulmányában (2008) összefoglalja azokat a lépéseket, amelyekben az álom átvezetődik az alvásból az ébrenlétbe, ezek a két heterogén létpozíció közötti átmenet eseménycsomói. Eszerint van „tehát egyrészt az *álmodott álom* toposza (Freudnál általában: *der Traum*) a maga aporetikus létkérdésével és saját polivalens képiességi hangsúlyozottságával”. A következő lépés, szint a *manifeszt álomtartalom*, mely az álmodott álomból „előállított⁴ nyelvi vagy szövegi álomanyag vagy álomtartalom, mint a mozgó képek legendája, a szavakkal, még irodalmi eszközökkel is alig megfogható, képi sokértelműsége miatt beszédesnek tűnő vagy éppen világsűrűsége folytán bennünket megérintő, megszólító eseményesség (Freudnál: *das Geträumte* vagy a manifeszt álomtartalom)”. Következő lépésként „van az *elmondott álom*, egy hisztoricitás (Freudnál: *Traumerzählung*), amit a felébredt a saját nyelvében az eseményesség újabb és újabb részleteit fellelve vagy elfojtva különböző helyzetekben egy eseményességi lényeg körül forogva mindig másképp képes megfogalmazni, s melyről az álmát elmondó úgy hiszi, hogy egy valós jelenben megélt történetről tudósít.” (Jádi, 2008, 106-107.). Ennek a történetnek lényeges része, illetve beszédes hiánya az álom elfelejtése. Freud az *Álomfejtés* (1900) metapszichológiai fejezetét ennek az álomtagadás aktusnak az elemzésével kezdi (*Az álmok elfelejtése* című részfejezet), nem pedig az álmokra való emlékezéssel. Van az álmodásban tehát valami

³ Freud ezt nem Hamletről, hanem általában az alvásról mondja.

⁴ Saját megjegyzésként hozzátenném, hogy ez a szó, az „előállít” egyáltalán nem egyszerű eseményt fed, az előállítás az elfojtás, az álommunka megannyi történést is magán viseli, tartalmazza.

alapvetően negatív, lényege szerint tagadás-szerű, nem-ébredés, nem-valóság, ami ugyanakkor nagyon is ott (itt) van. E témáról Freud majd *A tagadás* (1925) című rövid, de komoly metapszichológiai következtetésekhez vezető tanulmányában ír.⁵ Az álmok eltorzítása és elfelejtése Freud szerint a másodlagos átdolgozás következménye, az „álom elfelejtése javarészt az ellenállásra vezethető vissza” (1900, 363.), a felidézhetetlenség tehát egy lényeges álom-tartalom, belső értelemterület tagadásban történő megjelölését rejti.

A folyamat, az álom-történet végén pedig ott van „az elmondott álom szövegi elemzése és értelmezése (*Traumdeutung/álomfejtés*)”, ott van a látens álomtartalom, az álom tulajdonképpensége a maga sajátos és tipikus topikai és dinamikai szerkezetével” (Jádi, 2008, 107.). Egyértelmű, hogy az álom-folyamat eltérő természetű textuális (és vizuális-képi) rétegek intertextuális, heterogén összjátékából áll össze. Ennek a heterogeneitásnak a kérdése az, hogy meg tud-e jelenni az álom alvás-állapotban, vagy csak és kizárólag a felébredésben, az ébredésben. Egyértelműnek tűnik, hogy az álom alvás közben elérhetetlen, illetve ilyenkor kizárólag fiziológiai-neurológiai jelekben ragadható meg. Az értelmezhettség, a diszkurzusba vonás elkerülhetetlen lét-jellemzőjének következményeire figyelmeztet Lacan (1954-55) is, aki Freud álom-fogalmának elemzése kapcsán írja: „két művelet van – álmodni egy álmot, és értelmezni azt. Az interpretáció egy olyan művelet, amellyel beavatkozunk. Az analízisben nemcsak azzal avatkozunk be, hogy értelmezzük az álmot (ha egyáltalán tesszük ezt), hanem azáltal is, hogy analitikusként benne vagyunk a személy életében, benne vagyunk az álmában” (152.). Lacan azt is jelzi, hogy az álmodó, az álmot elmondó nem általában számol be egy álomról, hanem valakinek szánja, valakinek mondja el az álmát. Később azt állítja, hogy Freud elmondott álmai is ilyenek, nem egyszerűen egy Sigmund Freud nevű ember álmai, hanem nekünk, a pszichoanalízis olvasóinak elmondott álmok. Az *Irma álom* így példa és üzenet arra, hogyan kell pszichoanalitikusan álmodni.

Az álomfejtés hermeneutikai versus dekonstruktív karaktere

a) Olvasatláncok – az álomfejtés végtelensége

Az álom létezése egyenlő *értelmezésével*, s ennek első lépése az elmondás, amit először önmaga számára, egy belső reprodukcióban végez az álmodó. Freud azon gondolata, hogy az álomnak értelme van, valójában azt jelenti, hogy az álom a belső értelemkeresés, az értelemteremtés egyik legjelentősebb, mondhatnánk modellszerű

⁵ Erről a témáról egy egész kötet jelent meg (Mary Kay O’Neil és Salman Akhtar (eds.), *On Freud’s „Negation”*. London: Karnac, 2011), de a tagadást majdnem minden jelenkori pszichoanalitikus elmélettel foglalkozó kutató tárgyalja.

eseménye. Ez azonban szintén nem egyszerű, egysíkú folyamat. Az álom, ha megőrződik, folyamatos újraolvasási, értelmezési kényszert hoz létre. Nincs egyetlen szemantikai autoritás mögötte, fluid, nem lehet abbahagyni az értelmezését, nem lehet végző értelméhez eljutni. A jelentés nem a textusban, a szövegben rejlik, hanem a hozzá való viszonyban, azaz intertextuális természetű, az álom olvasója egy bizonyos szöveg-korpuszt mozgósít, ennek segítségével az álomszöveggel szembesülve egy újabb szöveget hoz létre.

Példa erre a pszichoanalízis mintaálma (Freud, 1900), az *Irma álom*⁶ története. Ebből az is világossá tehető, hogy a pszichoanalitikus olvasatot is erősen befolyásolja más kulturális jelenségek olvasati stratégiája, az intertextualitás kétirányú. Az olvasatok közel száz éves történetének sorozatában jól érzékelhető a kultúraolvasás diszkurzusainak hatása,⁷ egészen odáig, hogy az Irma álom eltérő értelmezéseit különböző irodalomelméleti irányzatokkal vonhatjuk párhuzamba. Freud saját álomolvasata persze olyan mélységű, hogy sokkal későbbi, akkor még ismeretlen olvasati módokat is rejt, de első szinten, a felszínen Freud értelmezése egy filológiai, koramodern kultúra-olvasati modellt követ, mely a jelentést a beszélő (itt álmodó) tudatos és/vagy tudattalan értelem-közlő szándékaként gondolja el. Erik Erikson 1954-ben az Irma álmot formalista, korai strukturalista szempontból olvassa, azokat a konstrukciókat keresi, amelyek az álmodó, azaz Freud énjének megalkotása érdekében épülnek ki az álomban. Didier Anzieu 1975-ben ugyanezt az álmot az én és a másik viszonyának struktúrájaként, egyfajta késő-strukturalista olvasatban értelmezi újra. Azt figyelni, hogy Freud milyen belső-külső színpadot teremt, melyben saját személyét egy dráma keretein belül artikuláló viszonyrendszerben jeleníti meg és fogadtatja el. A 20. század második felében megjelenő új olvasatok egyre inkább megkérdőjelezik az énszichológiai és szelf-pszichológiai magyarázatot, elsősorban arra hivatkozva, hogy azok túlságosan is konstruktívak, túlságosan is az elfojtás, az ellenállás diadalát rögzítik, és nem veszik figyelembe az álom inherensen heterogén jellegét, az ismétlődő újraíródást, a tudattalan alapvetően megismerhetetlen természetét, kizárhatatlan hatását. Ennek az elvnek legkorábbi és máig legnagyobb hatású képviselője Jacques Lacan volt, aki az 1954-1955-ös évben tartott szemináriumán foglalkozott az Irma álommal.

Lacan a freudi felfedezés „lényegének” tartotta „a szubjektum decentrálnódását az én kapcsán” (148.) (a határhelyzetet, a heterogeneitást), azt, hogy az álom vágyteljesítő természetéből következően az álomfejtésnek mindig a szétfutás és nem az eriksoni egységesítés, strukturálás felé kell haladnia. Az Anzieu és Erikson

⁶ Az „Irma álom” Freud saját álma, amelynek nemcsak megfejtését közli könyvében, hanem a megfejtés folyamatát is, azaz leírja az álomhoz kötődő asszociációit is.

⁷ Erről egy korábbi dolgozatomban részletesebben írtam, most csak utalnék ennek tanulságaira. Vö. Bókay A. (2008). Az álom – a szubjektum teremtése és megismerés. *Műhely*, 6:114-124.

által is szép rendbe (bár általuk újraírt rendbe) strukturált álomban megjelenő három nőalakról (Irma, Freud felesége és a nevelőnő) Lacan például a következőket írja:

„Amikor analizálunk egy szöveget, akkor azt teljességében kell figyelembe venni, beleértve a jegyzeteket. Ez az a hely az asszociációkban, ahol Freud jelzi azt, hogy az álom az ismeretlennel kapcsolódik, ezt köldöknek nevezi. Elérkeztünk ahhoz, ami a misztikus trió mögött található. Misztikusnak mondom, mert most már tudjuk a jelentését. A három nő, a három nővér, a három ládika, Freud azóta megmutatta jelentésüket. Az utolsó terminus a halál, ennyire egyszerű.” (Lacan, 1954-55, 157.)

További, a lacani irányhoz kapcsolható példának lehet Shoshana Felman (1985) dekonstruktív-feminista olvasata. Ő az álom kontextus-képző, szelf-rekonstruktív aktivitását kutatja. Azt figyel, hogy Freud önkonstrukciója során hogyan zár ki a személyességét veszélyeztető, megoldatlan belső értelmekeket. Szerinte az Irma álom a nőiséggel kapcsolatos problémák, szorongások projekciója Freud részéről.

b) Az olvashatatlanság végpontja, az álom köldöke

Van azonban az Irma álomnak egy olyan jegyzete, amely a pszichoanalízisen belül és azon túl is minden mai, posztmodern interpretátor képzeletét felgyújtotta. A minta-álom Freud által bemutatott felfejtésének egy pontján Freud asszociációiban Irma mellett, Irma ellenében egy engedékenyebb barátnő jelenik meg, aki jobban elfogadná az Irma által elutasított, Freud által „javasolt megoldást”. Az idézett saját asszociáció a két dolgot, Irma vizsgálatát és a barátnőt egy kijelentésbe olvasztja: „Végül alaposan kinyílik a szája: ő többet mondana el, mint Irma” (Freud, 1900, 88.). Az álom Irma vizsgálatával folytatódik: „Amit a torokban látok: fehér folt és pörkös orrüreg”. (Kiemelés az eredetiben.)

A női szó, magyarázat reménye és a feltáruuló női testüreg képe közé írta be Freud a következő lábjegyzetet:

„Úgy sejtem, hogy e rész magyarázata nem elég alapos ahhoz, hogy a rejtett értelem feltárujon. Ha folytatnám a három nő összehasonlítását, igen messzire elkalandoznék. Minden álomnak van legalább egy olyan pontja, amely kifürkészhetetlen. Ott van a – mondhatni – köldök,⁸ melyen keresztül az ismeretlennel összefügg.” (Freud, 1900, 88.)

⁸ Ebben a mondatban módosítanom kellett az egyébként kitűnő fordítást. A magyar szöveg ugyanis így szól: „köldökszinór, amely összeköti az ismeretlennel”. A német eredeti világosan köldökről beszél: „gelichsam einen Nabel, durch den er mit dem Unerkannten zusammenhängt”. A fordítási „tévedés” persze szintén álom-asszociáció, tovább-álmodás: a fordító, Hollos István az elválasztottság helyett inkább a kapcsolatot, a köldökszinórt hangsúlyozta volna.

E freudi jegyzet fontosságát jelzi, hogy az *Álomfejtés* (1900) egy jóval későbbi pontján, az álom-elméletet összegző hetedik fejezetben Freud visszatér e témára, és részletesebben is meghatározza a pszichoanalitikus episztemológia e meghatározó fogalmát:

„A legjobban megfejtett álomban is gyakran felderítetlenül kell hagynunk valamilyen részletet, mert az elemzés közben észrevevesszük, hogy ott az álmogondolatok oly gombolyagának kezdőszálára bukkanunk, amely kibogozhatatlan, de az álmogondolathoz sem szolgáltat további adatot. Ez az álom köldöke, az a hely, ahol az anyag a meg-nem-ismerttel érintkezik. Az álmofejtésekor felmerülő álmogondolatok általában nem záródhatnak le, hiszen szétfutnak gondolatvilágunk hálószerű szövvényében minden irányba. E szövvényeknek egy sűrűbb pontjából emelkedik ki azután az álmóvág, mint gomba a micéliumból.” (Freud, 1900, 366.)

Derrida Irma-álmorról szóló aprólékos szövegelemzése és értelmezése során arra figyelmeztet, hogy az álom köldöke az ellenállás terepe, egy az ellenállások sorozatából (Freud ellenállása a saját belső értelemének, Irma ellenállása Freud megoldásának stb.), érzékelhető „elérhetetlen *topos*”. Az álom köldöke „az északára vonatkozik, az abszolút ismeretlenre, amely eredetileg, születésileg kötött (de önmagában kötetlen, mert ab-szolút) a lényeghez és az álom születéséhez [...], egy kötés helye, egy csomó-seb amely az emlékezetben tartja a születésnél elválasztott, elvágott zsinórt” (Derrida, 1998, 10-11.). És ez a csomó, az álom köldöke, mely „túlmege az analízisen” valójában „olyan csomó, amely nem bogozható ki, egy fonál, amely, még ha el is vágják, mint a köldökzsinórt, örökre csomós marad éppen ott a testen, a köldök helyén. A heg egy olyan csomó, ami ellen az analízis semmit sem tehet.” (Derrida, 1998, 11.)

Egy másik nagy interpretátor, Lacan (1979) nem a csomót, a megsűrűsödést (a bensőség legmélyének metaforikus megragadását) hangsúlyozza, hanem a rést, a hiányt, a szakadékot: „amit Freud köldöknek – az *álmok köldökének*, végső soron megismerhetetlen középpontjának – nevez, az egyszerűen az azt megjelenítő anatómiai köldökhöz hasonló, az a rés, amelyről már beszéltem” (Lacan, 1979, 23.). A köldök nyilvánvalóan az elzárás, az elfojtás és ezeken keresztül valamiféle *negatív közvetítés* helye, talán egyfajta „pótlék” (*Ersatz*), amely elrejt, de mivel látható, mégis megmutat. Különös az, hogy Freud kifejezetten elhárítja a megismerésének kísérletét: „kibogozhatatlan, de az álmogondolathoz sem szolgáltat további adatot”. A köldök egyik oldalán az ismert van, ez a személy teste, a másik oldalon viszont az ismeretlen. Már egy kisgyerek is meg tudja mutatni, hogy hol van, ugyanakkor olyan testrészt, ami „semmire sem jó”, nincs funkciója, érzi, erotikus pozíciója is sokféle. Mint üres „van”-ról, tárgyilag pontosan és tévedhetetlenül tudjuk, hogy mi az eredete: az anya teste, illetve az anyatest hiánya, a megszületett gyermek és az anya megszűnt viszonyára utaló. Az anyatesten belül lévő magzat esetében viszont nincs köldök, csak kapcsolat, azaz csak köldökzsinór

(ez az, ami a magyarra fordító Hollós számára fontosabb lett, mint a szó szerinti puszta köldök).

A köldök, akár honnan is nézzük, a test heterogenitásának a helye, trauma,⁹ szakadék, egy betölthetetlen, mégis nagyon sűrű jel, talán allegória, de még inkább katakrézis. Erdélyi Ildikó ennek kapcsán idézi Freud mottóját Vergilius *Aeneis*éből: „Hogyha pedig nem lágyul a menny, Acherónt verem én fel”. Bruno Bettelheim (1989) az idézethez azt fűzi hozzá, hogy a mottó megértéséhez ismerni kell a sor helyét az *Aeneis*ben. A szavakat az elkeseredett Juno mondja, amikor nem kap segítséget az istenektől, így most az alvilág felé kell fordulnia. Freud könyvében valóban a tudattalan alvilága rázza meg, forgatja fel a tudatosság fenti világát. Érdekes párhuzam a Freudot jól ismerő Walter Benjamin hasonló értelmű megjegyzése utolsó, kéziratban maradt *Passzázatok* című művéből:

„Az ókori Görögországban mutattak olyan helyeket, ahol az alvilágba vitt le az út. Éber ittlétünk is olyan ország, ahol vannak alvilágba vezető rejtett helyek, megannyi észrevétlen hely, ahová az álmok torkollanak. Nappal mit sem sejtve megyünk el mellettük, de alighogy eljön az álom ideje, kapkodva tapogatunk vissza ezekre a helyekre, és eltűnünk a sötét járatokban” (Benjamin, 2001, 210.).

Benjamin is az ébrenlét / alvás és álom eseményéhez köti a köldök gondolatát, de mitológiai képen keresztül kiterjeszti azt az élet és halál ellenpárjára. A köldök persze lehet seb, azaz primer trauma (erről szólt a születési trauma – Otto Rank, Ferenczi), de lehet betapasztott luk, fal is, amely abszolút értelemben és megváltoztathatatlanul elzár.

De térjünk vissza még Shoshana Felman (1985) magyarázatára: ő a nőiség Freud által érzékelt titokzatos-nyomasztó megfoghatatlanságát az ismeretlenbe mutató köldökkel kapcsolja össze, és feminin „csomó”-ként az álmodóban működő, kimondhatatlan, de mégis mindig ott leledző vágykomplexumként értelmezi. Freud számára ebben az álomban, ahogy a nőket felvonultatja, aztán a jelentést a köldök-képben eltünteteti, meghatározó probléma a férfi-nő különbség, a fájdalom és ellenállás különbsége és a femininitás kimondhatatlansága; vagyis az álomban érzékelhető valamiféle betölthetetlen szakadék a test és a nyelv, a vágy és a szó között. De éppen ezzel az újraértelmezéssel kapcsolatban egy érdekes további interpretáció történt. Felman odaadta dolgozatát az akkor már súlyos beteg, halálán lévő szeretett mesterének, Paul de Mannak. De Man elolvasta, kommentálta. Pár hónappal később, de Man halála után, az ő emlékére rendezett konferenciára Felman pontosan ezt az Irma-álom értelmezést vitte, és felolvasta de Man

⁹ Lásd Erdélyi Ildikó (2010) *Az álom köldöke és az álomfejtés* című tanulmányát. In: uő, *Mágikus és hétköznapi valóság*. Budapest: Oriold és Társai Kiadó, 36-55.

pár soros véleményét is. Nézzük, mit mond a férfi, a szeretett mester, a dekonstruktor a (freudi) álomértelmezés (felmani) interpretációjáról:

„Az én egyetlen kérdésem, ha szabad ezt mondanom, a köldök szintjéről bukkan fel. Mit tehetünk e jel manifeszt biszexualitásával, amely éppen annyira elválaszt, mint amennyire egyesít, és amely megszökik a nemek közötti különbség elől. A köldök egy csomó, amelyet elvágnak, és mint ilyen, sokkal inkább filozófiai, mint analitikus.” (Felman, 1985, 68.)

De Mannak kétségtelenül igaza van abban, hogy a köldök nem a nőiség tulajdona, semmi köze a nemi különbséghez, hisz nemiség előtti testi jel; mindenkinek van köldöke, jele egy egykor volt kapocsnak, mely az embert az anyához fűzte. Ez a kapocs azonban a megszületéskor „gordiuszi technikával” el lett vágva, eredete ezért nem kioldás, megoldás, megértés, azaz nem (pszicho)analízis, hanem egy erőszakosan reduktív tulajdonítás, megnevezés, fogalommá fordítás, félreértés, azaz alapvetően filozófiai gesztus. Pontosan ilyen értelemben mondja Paul de Man az olvasás, az értelmezés (mondhatnánk: az álomfejtés) természetéről, hogy

„olvasni pedig nem más, mint megérteni, kérdezni, tudni, felejtetni, kitörölni, eltorzítani, megismételni – vagyis nem más, mint az a végtelen megszemélyesítés (prozopopeia),¹⁰ amelynek révén a halottak archoz és hanghoz jutnak, amely elmondja végrendeletük allegóriáját, másfelől lehetővé teszi számunkra, hogy megszólítsuk őket” (de Man 2003, 183.).

A probléma modellje azonos, a szelf, a szubjektum egy heterogén másikhoz (megjelenéshez, *Darstellung*-hoz), archoz és hanghoz jut. A megszemélyesítés (azaz képesítés), mely ezen aktus lehetőségét ígéri azonban csalóka, igazából hamisítvány. Egy további idézetet kell azonban ehhez hozzátennünk ugyancsak de Mantól (1997): „Mihelyst egy hang vagy arc nyelvi tételezését értjük a prosopopeia retorikai funkcióján, megértjük azt is, hogy nem az élettől vagyunk megfosztva, hanem egy olyan világ alakjától és értelmétől, mely kizárólag a megfosztás útján történő megértés révén hozzáférhető” (105.), vagyis a személyes, belső értelem igazából ilyen radikális tagadás kontextusában (egyfajta álom-munkában) működik, teremődik.

Azoknak az asszociációknak, amelyek végtelen folyamatban tovább írják az álmot, valójában *kettős szerepük* van: építenek, ugyanakkor a teljes megértés lehetőségét is kizárják; nyomukban megtudunk valamit, de olyan tudásra teszünk szert, amely a tudás betölthetetlen hiányainak mentén formálódik. Létezik tehát

¹⁰ A prozopopeia a megszemélyesítés görög neve, szó szerint arcadást jelent, ez az a gesztus, amely valamilyen képi realitáshoz, figurativitáshoz juttatja a belső, arctalan élményt, érzést.

valami olyan „között”, olyan „köztesség”, amely, mint a köldök, a test és a szó, az egyértelműen koncentrálódó és a végtelenül szertefutó között, létünk összefogott racionalitása és energia-folyamataink micéliumszerű szétszóródása közttességében létezik. Ez a sosem definiálható, mindig elvágott, de mindig felhívóan, kacéran szembetűző a szubjektumunk, személyes bensőségünk maga. Az álom köldökének üzenete az, hogy a szubjektum olyan folyamatokból áll, épül fel, amelyek egy bizonyos pont (a test pontja és a jelentés sűrűsödési pontja), azaz a köldök körül egyszerre koncentrálódnak és decentrálódnak. A szubjektum folyamatai valamilyen ismertség, megismertség mentén állíthatók össze, ugyanakkor mégis eltűnnek az ismeretlenbe. Joggal hivatkozhatunk Lacan (1954-55) alap gondolatára: Freud itt „olyan módon építi újra az emberi szubjektivitást, hogy az énhez való viszonyában decentrálja azt” (116-117.).

Az álomfolyamat belső komponensei

a) Vágy és szó kettőse

Az álom-történet egy további szempontból is határhelyzetű: az álomfolyamat affektus jellegű, azaz energia-természetű és kognitív karakterű pszichés komponensek között játszódik le. Alapja az, hogy az álom és az alvás egyaránt regresszív, „maga az álmodás nem más, mint az álmodó részleges regressziója élete legkorábbi körülményei felé, amikor is újra átéli gyermekkorát, az akkori ösztönös indulatokkal és rendelkezésre álló kifejezőmódokkal együtt” (Freud, 1900, 382.). Ez a végpont, az infantilis vágyakhoz való áttételes visszatérés az álom legmélyebb, az álomfejtésben voltaképpen kifejtetlen, érintetlen eredete (az álomfejtés e végpontra jóval inneni, ébrenlét felé mutató, tudatelőttel anyaggal, az álomgondolatokkal dolgozik, odáig akar eljutni). Freud az *Álomfejtésben* három regressziótípust is elkülönít, „a) topikus regressziót az itt kifejtett Ψ -rendszerek sémája értelmében; b) időbeli regressziót, amennyiben régebbi lelki képződményekre nyúlik vissza, és c) formai regressziót, amikor kezdetleges kifejezési és ábrázolási módok lépnek a szokásos módok helyére” (Uo., 382.). Az időbeli regresszióknak két fajtája van, „az egyik az én, a másik a libido fejlődésére vonatkozik. Az utóbbi alvás közben egészen a primitív narcizmus állapotáig megy vissza, az előbbi pedig a hallucinatorikus vágyteljesülés szakaszáig” (Freud, 1917, 117.).

Az energia/kogníció közötti határhelyzeti jelleget a legtöbb szerző a szexualitás átütő és mindig jelen lévő heterogén hatásának tulajdonítja, de definiálható úgy is, mint egy olyan közvetítés karakterisztikája, mely a benső, a szelf vonatkozásában a jelölő és jelölt közötti eltérő létsíkokon, egymáshoz referenciálisan nem kapcsolható terepeken konstituálódik. Az álom olyan ellenakció, amely megpróbálja kezelni a kötetlen indulatot, a heterogén komponenssel azzal, hogy a maga halluci-

natorikus technikájával ezeket az indulati nyomokat kielégíti, aktivitásukat, energiájukat felveszi és elintézteté teszi.

Az energia és kogníció közötti határátlépések során az álom transzformációs erők terepévé válik. Ezek a transzformációs erők az *ellenállás*, az *elfojtás*, a *cenzor*. Az elfojtás eltüntet, de mindig az eltüntetés szempontjait tartalmazó jelentés, értelem szempontjából teszi ezt. Minden elfojtás redukív, de árulkodóan redukív. A cenzor is mindig egyértelművé akarja tenni az álmot, az álom folytatásai, asszociációi viszont mindig felbontják ezt az egyértelműséget, zavaró, megbontó sokféleséget építenek be, amelyekkel szemben az én újabb integratív gesztusokra kényszerül. A tudattalan mindig kibújik. Lacan figyelmeztet arra, hogy a két, Freud által használt ágencia, a cenzor és az ellenállás más és más természetű, eredetű. A cenzor egy „másik” diszkurzus, valami külső projektálódása, megjelenése a szubjektumban, mégpedig azé az instanciáé, amit Freud később felettes-énnek nevez. Az ellenállás viszont az én területéről származik, a saját nárcisztikus konstrukció produktuma, „az ellenállás az én imaginárius funkciója” (Lacan, 1954-55, 120.), önmagam tükörstádiumban megformált struktúrájából, egyfajta primér, belső rend érdekéből származik. Ráadásul a transzformációs erők más helyen működnek: az ellenállás a határ innenső, ébrenléti oldalán áll, a cenzor viszont az onnansó, alvásban állapotban működik vagy kezdi működését.

Különösen fontos és érdekes az a bonyolult fogalmi rendszer, amellyel Freud az álmofolyamatban az ösztönenergia diszkurzív megfogalmazódását követi. Olyan fogalmakról van szó, mint az *álmotartalom*, az *álmogondolat* és az *álmovág* és az ezekhez kapcsolódó (vagy ezekkel párhuzamos) *manifest* versus *latens* minőség értelmezése. Zizek (1994) viszont arra hívja fel a figyelmet, hogy „a struktúra mindig hármas, benne mindig három elem munkálkodik: a nyilvánvaló álom-szöveg, a lapangó álom-tartalom vagy gondolat és az álomban kifejezésre jutó tudattalan vágy” (198.).¹¹ Freud az álmogondolat alatt egy tökéletesen logikus, diszkurzív emléket ért, egy olyan emléket vagy emlékszerű fantázia konstrukciót, amelyen keresztül egy tudattalan vágy kielégülhetett. Az álmogondolat „az, amit az álom gondol, amit világosan kimond, látens kijelentés (*énoncé*), olyan, amely teljes mértékben az ébrenlét gondolkodására is jellemző” (Lyotard, 2011, 234.). Az *Álmofejtés* szavaival:

„Az álmoképzés lelki munkája két műveletre osztható: az álmogondolatok előállítására és azok álmotartalommal alakítására. Az álmogondolatok teljesen helytállóak [...], de bármennyi legyen is bennük tudásra érdemes vagy rejtélyes, nincs különösebb közük az álomhoz, és nem méltók rá, hogy az álomproblémák között tárgyaljuk őket” (Freud, 1900, 353.).

¹¹ A fordítást az eredeti alapján módosítottam: Zizek, S. (1989). *The Sublime Object of Ideology*. London: Verso, 13.

E fura (és szinte minden mai interpretátor által idézett, fontosnak tartott) kijelentés azt implikálja, hogy az álomgondolat fogalmát egyszerűen axiómaként kell venni, és nem kell vele, az eredetével az álomfejtés során elméletileg foglalkozni, hiszen a lényeges kérdés az álomgondolat manifeszt álomba történő transzformációja. Az álomgondolatokról, melyek az álomfejtés közben a szabad asszociációval feltárolt tartalomtól állnak, több helyen kijelenti, hogy tökéletesen logikusak, a racionális gondolkodás rendjébe illőek. Ami különös, ami torzító, az majd ezen gondolatok közvetítése, az álommunka tevékenysége.

Az álomgondolatok hátterében sokféle vágy rejtőzik, pontosabban munkálkodik (Freud négy forrást jelöl meg 1900, 384.), és itt *A vágyteljesülésről* szóló fejezetben mégis egy bonyolult vágyműködési rendszert vázol. Az álomgondolatot létrehozó, dinamizáló vágy háttere, magva tudattalan, és „a tudatos vágy csak akkor lehet álomgerjesztő, ha sikerül egy neki megfelelő tudattalan vágyat felébreszteni” (Uo., 385.). Az energiák, a vágyak egymásra rétegződnek, a vágy közvetlen ábrázolására közvetett megjelenítések épülnek, „itt érvényesül az áttétel ténye” (Freud az *Übertragung* szót használja!), mely „a tudatelőttessel származó képzetet, amely ily módon indokolatlanul nagy intenzitásra tesz szert, változatlanul hagyhatja, vagy az átvívó képzelt útján módosulásra készítheti” (Uo., 391.). Ebben a folyamatban, Zizek szavaival:

„a lappangó gondolat félretelődik, kiszorul a tudatból, majd bevonódik a tudattalanba, vagyis az elsődleges folyamatok mechanizmusai lefordítják a »tudattalan nyelvére«, majd a tudattalan azért vonja magához, fojtja el ezt a »normális«, tudatos vagy tudatelőttessel gondolatot, hogy egyfajta rövidzárlatot hozzon létre a tudatos vágy és egy másik, a *lappangó álomtartalomtól teljesen független*, már a tudattalanban lévő és elfojtott vágy között” (Zizek, 1994, 206.).

Úgy tűnik, Freud álomelméletének egyik iránya, alapfelfogása ez, hogy „az álom vágyteljesülés” azért, „mert az UBW rendszer teljesítménye, márpedig a tudattalan minden energiája a vágyak beteljesítésére irányul” (Freud, 1900, 395.). Freud az Irma álom elemzésének végén már kijelenti, hogy a megfejtés eredményeként „az álom »értelme« feltárult”, és hogy az álom „*tartalma tehát: vágyteljesülés, motívuma: vágy*” (Uo., 93., kiemelés az eredetiben). Az álom ebben a megközelítésben nem más, mint a manifeszt tartalom mögött feltárt látens értelem, az, amely közvetlenül vágyteljesítő szereppel működik. Ha elhisszük, megnyugodhatunk, hiszen kész a végleges megfejtés, a manifeszt jelölő mögött ott van a látens jelöllet. A Freud szöveg ilyen szokásos értelmezése azonban redukciója a valóban kimondottnak akkor is, ha ebben a redukcióban a szerző maga is ludas. Beszél ugyan tartalomról, de ez a tartalom nem a tartalmazott vágy megnevezése (ez úgy szólna, hogy önmagát a szakmai felelősség alól felmenti). Az álom „tartalma” (*Inhalt*) igazából és egyértelműen a „vágyteljesülés” (*Wunschbefüllung*), azaz valami

megtörténés, cselekvés, performancia, amely heterogén természetű, energia jellegű, és így referenciálisan leképezhetetlen, a kijelentésben nem fixálható esemény.

Az egyszerű referenciát problematizálja Freud egy további fogalma, amely az álom szemantikai szerepét minősíti. Több helyen, de különösképpen az 1917-es *Bevezetés a pszichoanalízisbe* ímű munkájának álomról szóló fejezetében¹² Freud az álmot, az álom adott elemét „pótlék”-nak nevezi, mely nem jel, ami vonatkozik valamire, hanem feladata sokkal inkább az elrejtés, a nem-megmutatás. Az álom nem kifejezni akar, hanem csak kijátszani, kielégíteni, miközben láthatatlanná akarja tenni azt, amit megvalósít. A pótlék olyasvalami, mint amikor kincset akar elrejtetni valaki, és megfelelő helyet próbál találni ehhez. Akkor rejti el jól, ha az adott téglán, kövön, ami mögé, alá a dolgokat tette, semmi sem látszik, de a téglá (az erre feljogosított számára) mégis megtalálható kell, hogy maradjon, hiszen az elrejtés csak ekkor nem válik elvesztéssé. A pótlék akkor tud utalni, ha valaki elárulja, ránk bízva a kulcsot, az utalás titkát, azt, hogy miről is lehet az adott téglát megismerni (erről a kulcsról majd a rébusz kapcsán lesz még szó). A pótlék félvezető, nem vezető (nem metaforikus, hanem katakretikus), pontosan abban az értelemben kell olvasni, amit a korábban de Mantól idézett szöveg határozott meg. Az olvasás, az álomfejtés nem igazán az értelem megtalálása, hanem a rejtettség elvének (munkájának, aktivitásának) a felfedezése, komplex kimunkálása.

b) Az álom létszerű retoricitása

Emlékezzünk azonban a korábban idézett kijelentésre, amely szerint mindennek az álomgondolat mögé hatoló vizsgálódásnak „nincs köze az álomhoz”, és „nem méltó, hogy az álomproblémák között” tárgyalassék. Vagyis az álomelmélet igazi nagy kérdése nem az álom tartalmát adó vágy, hanem az a mód, ahogy a vágykapcsolatú álomgondolat az álomban kifejezhetővé, megcselekedetté válik: „a másik munka, amely a tudattalan gondolatokat álomtartalommá alakítja, az álomélet sajátossága, és arra különösen jellemző” (Freud, 1900, 354.). És ez a kifejezhetővé válás voltaképpen nem más, mint az álommunka. Az álommunka radikális és központi szerepét Freud egy 1925-ös jegyzet-betoldásban jelzi, ez az a szöveg, amit minden mai szerző idéz és értelmez.

„Most, miután legalább az analitikusokat sikerült megbarátkoztatnom azzal a gondolattal, hogy a nyilvánvaló álom helyébe az analízis révén nyert jelentést kell tenni, egy másfajta összetévesztés bűnébe esnek és makacsul ragaszkodnak is hozzá. Ebben a lappangó álomtartalomban keresik ugyanis az álom lényegét, és közben nem ügyelnek a lappangó álomgondolat és az álommunka különbségére.” (Freud, 1900, 353.)

¹² A pótlékról a 92. oldalon van szó.

E szövegből egyértelmű, hogy Freud a korábban oly fontosnak tartott rejtett értelem (azaz egy szemantikai egység) helyett egy bizonyos (egyébként ugyancsak rejtett, értelmezésben rekonstruálható, ismételhető) aktivitást, az álomunkát teszi meg az álom lényegének. A gondolatmenetet a következőképpen folytatja: „Alapjában véve az álom nem más, mint gondolkodásunk sajátos *formája*, mely az alvás állapotának feltételei között válik lehetségessé. Ezt a formát az álommunka hozza létre, mely az álom egyedüli lényeges vonása, sajátosságának egyetlen magyarázata.” (Uo., 353.) Az álom lényege, létezési formája, aktivitása maga az álommunka, mely eddig, a vágytartalom felől csupán technikai közvetítőnek látszott. Az álommunka pedig retorikai természetű; jellemző eseményei a sűrítés, az eltolás, az ábrázolhatóságra törekvés és a másodlagos megmunkálás (az utóbbi kettőt egyszerűsítve képiesítésnek és narrativizálásnak is mondhatnánk). Az álommunka azonban nem, vagy legalábbis nem elsődlegesen szemantikai, hanem „formai” jellegű, az álom a „gondolkodás sajátos formája”, amely ellentétes és párhuzamos is az ébrenlét racionális, logikai gondolkodási stratégiájával. Az álom egy olyan jelölő-sorozatot, jelölő-struktúrát működtet, amely nem a jelöltre akar vonatkozni, hanem egy lezárhatatlan aktivitást indít el, hiszen az álommunka „ébredléti” párja az álomfejtés, amelyről pedig már láttuk, hogy végtelemül folytatható. A mai interpretátor ezért gyakran nem valami jelentés kimondására törekszik, hanem azon gondolkodik, hogy milyen sajátos, különös módon folyik az álomban, a szubjektumban a jelentések termelése; feladatának azt tartja, hogy az álmat „értelmező erőik polemikus terepének tartsuk, amelyeket kezeletlen tudattalan hatások ismétlődései organizálnak és dezorganizálnak” (Mehlman, 1976, 43.). Az álommunka ilyen radikális előtérbe helyezése jelzi az álomgondolat és az álommunka különbségét, azt, hogy az egyik „gondolat”, azaz a diszkurzus természetű, a másik pedig „munka”, művelet, azaz cselekvéses jellegű. „Az álom nem a vágy nyelve, hanem annak munkája [...], a vágy nem beszél, hanem erőszakot tesz a kijelentés rendjén” – értelmezi Lyotard (2011, 233.) Freud szövegét. Freud – emlékeztet rá Lyotard – a „fantázia” terminus bevezetésekor azt állítja, hogy az egyszerre „homlokzata” az álomnak, és egy forma is, ami beépül annak mélyére. Ez „a látás kérdése, amely menedéket lelt a szavak között, a »mondásra« redukálhatatlan módon szétveti azok határait” (Uo., 233.). Ez a szétvetés, rombolás, átépítés a freudi bensőség-epsztemológia centrális jellemzője: olyan retorizáltság, amely a bensőség teremtésének és olvasásának egyaránt alapja, a retorikusság olyan megjelenése, amely a majdnem kortárs Nietzsche és a jelenkori dekonstrukció elveivel egyaránt párhuzamos.

c) Az álom képi jellege és az álomfejtés diszkurzív természete

Határhelyzeti jelleget mutat az is, hogy az álom – legalábbis abban az eredeti, éjszakai formájában, amiről persze csak halvány érzéseink vannak – eredetileg képi természetű, az álom felidézése, elmondása viszont nyelvi. „A képiség ugyanis egy nyelven túliságot vagy nyelv előttséget jelöl, mégis a nyelviséget kell felhasználnunk

ahhoz, hogy az álmodott álomból az elmondott álomhoz eljussunk” (Jádi, 2008, 107.). Kérdés persze, hogy honnan vannak ezek az eredeti, őseredeti (lelki, álomi) képek, melyeket az álommunka teremt meg, és ami az álmodásban történik, hiszen „a gondolatok (a regressziós út során) – főként vizuális – képekké alakulnak, tehát a szó-képzetek a nekik megfelelő dolgok képzeteire vezetődnek vissza. Olyan ez, mintha az egész folyamatot az *ábrázolhatóság* szempontja vezérelné” (Freud, 1900, 122.). Itt is a már másutt is megmutatott (az álommunka és az álomfejtés ellentétes párhuzamosságára épülő) képi körül megformálódó kettősség jelentkezik: az eredetileg vizualizálódott indulatok, melyekből az álom szövődik, az álom elmondásakor nyelvivé transzformálódnak, és ez az aktus újra interpretáció, újra elfojtás, cenzúra jellegű, egy koherens rend rátelepítése a természetüktől fogva még jelentős mértékben inkohérens, fluid képekre. Történetek persze kísérletek az álom képiségeinek megőrzésére, emlékszünk a szürrealisták Freud iránti rajongására, Salvador Dalí kísérleteire, a paranoia-kritikára,¹³ a számtalan régi és újabb álomrajzra, és persze a film álommegjelenítő kísérleteire. Kérdés persze, hogy ezek az álom-kép-reprezentációs kísérletek az álom eredeti képiségét, vagy sokkal inkább az ébredés után elmondott szóbeli tartalmak (kép-lefordítások) utólag visszaképiesített megragadását mutatják-e.

Az álom sajátos képiségéről szóló legfontosabb freudi gondolat a képrejtvény, a rébusz fogalma. Ezt Freud az álommunkáról szóló fejezet elején említi, amikor a nyilvánvaló álomtartalom és az álomgondolat viszonyát elemzi. Először azt feltételezi, hogy az álomgondolat és az álomtartalom „egyazon tartalom két ábrázolása [zwei Darstellungen]”, utána módosít: „jobban mondvá az álomtartalom az álomgondolatok lefordítása volna valami más kifejezőmódra” (Freud, 1900, 199.). Az első megoldás egyetlen centrális jelentést feltételezne két eltérő ábrázolásban, a második már egy transzformációs sort, amelynek eredménye az álmodott álom, amely sokkal fontosabb, mint az eredeti álomgondolat, hiszen annak, az abban rejülő vágnak a kielégítését éri el. Erről a végeredmény álomtartalomról írja Freud, hogy az „olyan, mint a képírás [Bilderschrift], melynek jeleit egyenként kell lefordítani az álomgondolat nyelvére”. Majd egy rébusz példa után kicsit később: „Mármost ilyen képrejtvény az álom is; előfutáraink az álomfejtés tudományában azt a hibát követték el, hogy a képrejtvényt rajzkompozíciónak tekintették” (Freud, 1900, 199.). A rajzkompozíciónak egy egységes jelentése van, a kép utal a világ egy vizuális szeletére, tudjuk, hogy például Klimt *Judit és Holofernes* című képe milyen szereplőkre, milyen eseményre utal, hogyan ábrázol egy bizonyos emberi tartást. A rébusz nem ilyen, a szó szokásos értelmében nem kép, egyes elemeit külön-külön lehet jelentéssel ellátni, és ezeknek a jelentéseknek az összegzése adja ki a kép értelmét. Mintha töresek, aspektusváltások lennének a rébuszban.

Jádi Ferenc (2008) a képiség általános jellemzőjeként veti fel a varrat, a filmes beállítások sorozatának, azaz képek összefűzésének a sajátos technikáját, ennek

¹³ Dalí fogalma, szürrealista recepció technika, amit Dalí Freudhoz kapcsolódva dolgozott ki.

lacani elgondolását. A rébusz szerkezetére ez különösen illik: a rébusz belső konstrukciója olyan, mint a vágások a filmben, olyan reprezentációs technika, amelyben képsorokat követünk, de ezek összefüggése nem a szokásos koherencia szerint épül ki, hanem mechanikus gépezetre hasonlít, valamiféle tekintetváltási sorokat teremt. A rébuszra is illik az, amit Daniel Dayan (2005) a varratról ír, hogy annak „rendszere szisztematikusan korlátozza a nézőt az értelmezés szabadságában, ha mással nem, emlékezete átalakításával. A nézőt darabokra tépi, ellentétes irányokra húzza szét” (40.). Jádi Ferenc (2008) a képi kapcsán „transzendentitativitásról” beszél. E fogalom arra utal, hogy az álom olyan automatizmust, önállóságot indít be, amelynek keretében nem-szándékolt, befolyásolhatatlan képsor jön létre, amely a tényleges élet szempontjából hamis, de aminek hamisságát az álmodás közben nem lehet érzékelni. A transzendentitativitás a képek kényszere, olykor terrorja, az álom hallucinatorikus természete voltaképpen ezt (is) jelenti. Jádi Ferenc „képi hatalomról” ír, arról, hogy „a képekben megmutatkozik egy olyan értelem, melyet szavakkal képtelenek vagyunk megfogalmazni” (Jádi, 2008, 110.).

Fontos, de messzire vezető kérdés a képiség kapcsán kép és valóság viszonya. Ezt a problémát Freud az *álom, fantázia, hallucináció és valóság* párhuzamával és különbségével tárgyalja. Feltehető a kérdés, hogy „vajon ugyanúgy emlékezünk egy álomra, mint ahogy egy olyan eseményre, amely megtörtént, és amely lokalizálható valahova?” (Lacan, 1954-55, 125.). Lacan figyelmeztet, hogy ez Dzsuang Dzi és az általa álmodott, illetve őt álmodó lepke problémája. Freud azonban még megpróbált világos elválasztást tenni: a valóságpróba lehetőségével, fogalmával védi ki azt, hogy az álom a hallucináció realitásának erejét kaphassa. Az álom mint sajátos emléknyom, ennek természete,¹⁴ eltűnése, felbukkanása attól is eltér, ahogy az ébrenlétünkben tapasztalt, érzékelt, hallott dolgok emlékként rögzülnek bennünk. Lacan nyomán azt ismondhatjuk, hogy az álom alapvetően imaginárius képződmény. Egész pontosan az imaginárius és szimbolikus átkötésében, a kettő között ide-oda járva formálódik. Lacan 1953-54-es szemináriumában elemzi Freud álomelméletét és elsősorban az Irma álom freudi és későbbi (főként eriksoni) értelmezéseit. Feltételezése az, hogy az Irma álom torok-jelenete az imaginárius felé tart, míg a trimethylamyn képlet, amely Freud álma végén felsejlik, már a struktúrát, egy inskriptív formát, azaz a szimbolikus jelzi: „ami ennek az álomnak a kétségtelen tudattalan értékét adja, függetlenül attól, hogy mi is az ősi, infantilis visszhang benne, az a szó kutatása, közvetlen konfrontáció az álom titkos valóságával, a jelölésnek mint olyannak a keresése” (160.).

¹⁴ Freud erről a kérdéstről az ún. „fedőemlék” kapcsán írt részletesebben. A fedőemlék a nappali élet álomi emléke, egy olyan életeseményé, amely valóban megtörtént, de amiatt, hogy tudattalan indulatok, energia-tömegek kapcsolódtak rá, a mindennapi életben megokolhatatlan, tündöklő fontosságot nyert.

Akár az álomfejtés, Freud álomelméletének a kidolgozása is végtelen feladat. Muszáj azonban újra és újra körbejárni, mert minden humán tudomány, minden kulturális megértés tartalmazza az álom létállapotát, folyamatait. Még a legvilágosabb önismereti emberi közlés is valahol alvás és ébrenlét között történik, olvasati természetű, referenciája nem igazán biztos, háttérben imaginárius, képi konstrukciók vannak, és egy végpont nélküli olvashatóságot, azaz végső soron az elolvashatatlanság bőségét teremti meg.

IRODALOM

- ANZIEU, D. (1986). *Freud's Self Analysis*. Madison: International Universities Press.
- BENJAMIN, W. (2001). *A szirének hallgatása – válogatott írások*. Ford. Szabó Csaba. Budapest: Osiris.
- BETTELHEIM, B. (1989). *Freud and Man's Soul*. New York: Vintage.
- BÓKAY A. (2008). Az álom – a szubjektum teremtése és megismerés. *Műhely*, 6:114-124.
- DAYAN, D. (2005). A klasszikus filmművészet irányító kódja. *Metropolis*, 1:32-41.
- DE MAN, P. (1997). Az önéletrajz mint arcrongálás. Ford. Fogarasi György. *Pompeji*, 2-3:93-107.
- DE MAN, P. (2003). Az eltorzított Shelley. Ford: Kulcsár Szabó Zoltán In: Hansági Á. – Hermann Z. (szerk.), *Újragondolni a romantikát* (159-188). Budapest: Kijarat Kiadó.
- DERRIDA, J. (1998). *Resistances of Psychoanalysis*. Stanford: Stanford University Press.
- ERDÉLYI, I. (2010). Az álom köldöke és az álomfejtés című tanulmányát. In: uő, *Mágikus és hétköznapi valóság* (36-55). Budapest: Oriold és Társai Kiadó.
- ERIKSON, E.H. (1954). The Dream Specimen of Psychoanalysis. *Journal of the American Psychoanalytic Association*, 2:5-56.
- FELMAN, S. (1985). Postal Survival, or the Question of the Navel. *Yale French Studies*, 69:49-72.
- FREUD, S. (1900). *Álomfejtés*. Ford. Hollós István. Budapest: Helikon, 1985.
- FREUD, S. (1917). Az álomtan metapszichológiai kiegészítése. In: uő, *Ösztönök és ösztönsorsok. Metapszichológiai írások* (115-128). Sigmund Freud művei VI., Erős F. (szerk.), Ford. Májay Péter, Budapest: Filum, 1997.
- FREUD, S. (1925). A tagadás. In: uő, *Ösztönök és ösztönsorsok. Metapszichológiai írások* (146-150). Sigmund Freud művei VI., Erős F. (szerk.), Ford. Májay Péter, Budapest: Filum, 1997.
- FREUD, S. (1933). *Újabb előadások a lélekelemzésről*. Budapest: Filum, 1999.
- FREUD, S. (1986). *Bevezetés a pszichoanalízisbe*. Budapest: Gondolat, 65-198.
- JÁDI F. (2008). Az álomképek világa mint különös fikcionalitás. *Műhely*, 6:106-113.
- LACAN, J. (1954-1955). *The Seminar of Jacques Lacan, Book II*. J. A. Miller. (Ed.), New York: Norton, 1988.
- LACAN, J. (1979). *The Four Fundamental Concepts of Psycho-Analysis*. Harmondsworth: Penguin.
- LYOTARD, J-F. (2011). *Discourse, Figure*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- O'NEILL, M.K. – S. AKHTAR (Eds.), *On Freud's „Negation”*. London: Karnac, 2011.
- ZIZEK, S. (1989). *The Sublime Object of Ideology*. London: Verso.
- ZIZEK, S. (1994). Az ideológia fenséges tárgya. *Pompeji*, 5(1-2):198-225.